FÂRÂBÎ VE DİL

Doç. Dr. Recep DURAN
Yakın Doğu Üniversitesi

Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzlug Ebu Nasr el-Fârâbî (Orta Çağ Latin dünyasının "AlFârâbîus" veya "Avennasar" diye çağırdığı) bu ünlü Türk düşünürü, 870 yılında Fârâb yakınında bir köyde doğdu. Dönemin tanınmış hocalarından matematik, mantık ve felsefe okudu. Fârâbî dünya literatüründe adını ilk duyuran Türk filozofumuzdur. Aristoteles mantığının ve metafiziğinin büyük yorumcusudur. Ama bu durum onun "original" bir düşünür olmasına engel değildir. Hem Aristoteles yorumcusu hem de bizzat sistem sahibi orijinal bir düşünür olduğu için kendisine, "İlk Muallim" Aristoteles'in kendisi olmak üzere "İkinci Öğretmen" adı verilmiştir (Aydın, Türkler'in Felsefeye Katkıları)

Fârâbî, gerek özel hayatında gerek düşünce dünyasında tam bir filozof olarak yaşamıştır.

O, antik hikmetin bir toplayıcısı olsaydı ve başka bir şey yapmayıp sadece bu işle yetinseydi, yine de insanlığın minnet ve şükran duygusuna muhatap olmaya lâyık olurdu. Kaldı ki o, son derece orijinal bir düşünür olup kendine has bir sistem kurmuştur. Söz konusu sistem, İbn Sînâ tarafından ciddiyetle takip edilmiş ve "asil" mütefekkir Gazâlî tarafından da şiddetle eleştirilmiştir (Sarton, Introduction to the History of Science).

Fârâbî, felsefenin hemen her dalıyla ilgilendi. *The Oxford Companion to Philosophy*'deki (ed. Ted Hondrick) "Fârâbî" maddesinde Prof. Len, Fârâbî'yi sırasıyla "dil felsefecisi, kültür felsefecisi ve toplumsal filozof" saymıştır (Oxford Dictionary of Philosophy)

Orta Çağ Latin dünyasında Acivenne adıyla meşhur Ebû Ali Abdullah ibn Sînâ (980-1037) sistemini büyük çapta Fârâbî üzerine kurmuştur. İbn Sînâ, felsefî düşüncenin daha sonraki gidişinde derin etkiler bırakmıştır.

Hem Fârâbî hem de İbn Sînâ, kelimenin tam anlamıyla mantıkçı idiler.

Şerhlerinde Fârâbî, sadece Aristoteles'in mantık anlayışını yorumlamakla kalmamış, birtakım yeni fikirler de öne sürmüştür.

N. Rescher'e göre, "Fârâbî İslâm dünyasının yetiştirdiği en orijinal mantıkçı olup, onun bu alana yaptığı katkılar henüz gün ışığına çıkmaktadır".

Bilindiği gibi, Müslümanların felsefenin çeşitli alanlarına yaptıkları katkılar, dünya fikir tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. Yakûb b. İshâk al-Kindî (öl. 873) ile başlayan İslam felsefesi, felsefenin çeşitli alanlarında mebzul miktarda verilen eserlerle devam edip gitmiştir. "Arapların Filozofu" olarak bilinen Kindî, geride sistemli bir düşünce bırakmadı. Felsefe, ancak iki büyük düşünürün elinde ciddi bir disiplin haline geldi. Bunlar Fârâbî ve İbn Sînâ'dır.

Tanınmış tarihçi İbn Hallikan, Fârâbî hakkında şöyle yazmaktadır:

"Fârâbî müslümanların yetiştirdiği en gözde ve büyük filozoftur. O, mantık, müzik ve diğer konularda birçok eser yazmıştır. Felsefede onun ulaştığı mertebeye kimse ulaşamadı. Ancak bu ünlü filozofun eserleri sayesinde İbn Sînâ yeterli bir seviyeye ulaşarak eserlerini yararlı hale getirdi (Aydın, Türkler'in Felsefeye Katkıları).

Fârâbî'nin önemli düşünür olduğu hakkında bir başka tanık, Samuel ben Tibbon'a yazdığı bir mektupla Orta Çağın önemli Yahudi filozofu İbn Meymûn'dur. İbn Meymun şöyle diyordu: "Mantık konusunda Fârâbî'nin yazdıklarından başkasını okumanı tavsiye etmem, çünkü onun bütün yazdıkları, özellikle de *Prensipler Kitabı* nefis bir ziyafet sofrasıdır" (Aydın, Türkler'in Felsefeye Katkıları).

Kimilerince, kendisine, insanlar arasında iletişim ve anlaşmayı sağlayan bir araç olmaktan fazla bir özellik yüklenmeyen, ancak kimilerince "kutsal" sayılacak kadar yüceltilen ve bu yüzden "kültür taşıyıcısı" sayılan dil ne zaman ve nerede ve nasıl oluştuğu ve kaynağının ne olduğu hakkında teoriler üretilmiş ve bilinçli olarak meydana getirilmiş bir "semboller sistemi"dir (Lalande, 1996, s. 204; Bolay, 2012, s. 70; Blacburn, 2008, s. 204).

Dilin mahiyetini inceleyen disiplin olan dil felsefesi yapmak esas itibariyle dildeki ögeler üstüne, onların nelikleri, mahiyetleri üstüne, dildeki ögelerin özleri gereği ne oldukları üstüne, doğalarının ne olduğu, tabiatlarının neyi gerektirdiği üstüne düşünmek, tümce ve önermelerin doğalarının ne olduğunu sormak, alelıtlak anlamın ne olduğunu veya ne olabileceğini araştırmak, doğruluk, yönelimsellik (intentionality), dil-düşünce ilişkisi gibi konularla ilgilenmek dilin felsefesiyle uğraşmak, dil felsefesi yapmaktır (Cevizci, Felsefe Sözlüğü). Başlatıcıları arasında Frege, Russell ve Wittgenstein'ın adları bulunan bir hareket olan ve "dili etik ya da metafizik ve benzeri şeylerden söz etmek için kullanmak" yerine bizatihi dilin kendisi üzerine yoğunlaşmayı öneren "Dile dönüş" hareketinin de desteğiyle çağımızda etkili olmuştur. Dil felsefesinde üç ana yaklaşım öne çıkmıştır.

Birincisi Wittgenstein, Russell, Carnap, Quine ve Davidson gibi filozoflar tarafından temsil edilen ve dilin dünyayı yansıttığını veya temsil ettiğini dile getiren yaklaşım ya da görüştür. Bu dönem, aynı zamanda gündelik dilin muğlaklıklarından duyulan rahatsızlıkla ve dolayısıyla, ideal bir dil yaratma, oluşturma çabalarıyla belirlenen, "**ideal dil felsefesi**" dönemidir.

İkincisi ise daha ziyade Austin, Strawson ve Searle gibi düşünürler tarafından temsil edilen ve dilin özünü, bir resmetme ilişkisinden ziyade kullanım olgusunda bulan yaklaşımdır. Bu kez bu yaklaşımın özelliği **gündelik dil** felsefesine dönmektir. Buna mukabil,

Üçüncüsü, kullanımsal anlam teorisiyle dilin amacının bildirişim olduğu düşüncesinden vazgeçen Chomsky'nin "insanın bir **sentaktik canlı** olduğu" düşüncesine dayanan ve dilin özünün sentaks ya da sözdizimi olduğunu, dilin esasen sözdiziminden meydana geldiğini dile getiren yaklaşımdır.

Dilsel anlam, bir ifadenin, yani bir sözcük, deyim ya da tümcenin semantik yönünü meydana getirir ve ifadenin, kullanıldığı koşullardan bağımsız olarak sahip olduğu ortak öğeye karşılık gelir. O, bir ifadenin geçtiği ya da kullanıldığı durum tarafından belirlenen anlamı olarak *pragmatik anlama* olduğu kadar, bir konuşmacının iletmek istediği anlam olarak *konuşmacı anlamı*na da karşıt olmak durumundadır.

Dilsel çerçeve, anlamlı bir iddianın ortaya konup anlaşılmasını, bir problemin formüle edilip çözülebilmesini mümkün kılan dil ya da ilkeler kümesi. Dilsel çerçeve, bilginin ortaya konup tahkik edilebildiği genel çerçeveyi veya kurallarla ilkeleri sağlar. Bu çerçeveler, dahası dünya hakkında konuşabilmenin farklı yollarını yansıtırlar. Dilsel çerçeve, çok daha önemlisi, tartışmalı bir problemle ilgili olarak çözüme ulaşmanın veya anlaşmaya varmanın temelini sağlar.

Dilsel felsefe, en genel anlamıyla, analitik felsefeyle özdeşleştirilen ve felsefede ve felsefi tartışmalarda dili temele alan yaklaşımdır. Dil felsefesinden ayrı tutulması gereken dilsel felsefe, felsefi düşünceleri ve bu düşüncelerin konu aldığı şeyleri anlayabilmemiz için önce dili ve dilin rolüyle görevlerini anlamamız gerektiğini ileri sürer. Bu haliyle o, aslında Platon ve Aristoteles'ten bu yana kullanılan bir yöntem ya da yaklaşımı temsil eder. O, biraz daha ileri giderek, felsefenin çözümsüz gibi gözüken problemlerinin ancak dil konusunda bir açıklığa kavuşmak, dilsel analizi uygulamak suretiyle çözülebileceğini öne sürdüğü zaman 20. yüzyılın analitik felsefesiyle birleşir. Linguistik felsefe veya dilsel felsefe, biraz daha dar bir anlamda ele alındığında, bu kez analitik felsefe içinde bir anlayış ya da okulun felsefesine karşılık gelir ve bu kez gündelik dil felsefesiyle özdeşleşir (Cevizci, Felsefe Sözlüğü).[1]

1. Dildeki dâhil olmak üzere sembol sistemlerini kendisine araştrma konusu seçen disiplin semiyotik geleneksel olarak üçe ayrılır: 1. Syntax 2. Semantics, ve 3. Pragmatics. Syntax, bir

Dil ve söz ayırımı dilin teorik boyutu ile yeniliğe ve değişmeye açık boyutu arasında yapılan ayırım, .. Fransız dilbilimci ve felsefecisi Saussure, bir ***sistem*** olarak dilin *(langue)* bir sözler veya ***bildirimler kümesi*** olarak dilden farklılık gösterdiğini söyler. Onun dille söz arasında yaptığı bu ayrıma göre, dil, bireyin ne yaratabildiği, ne de değiştirebildiği, kendisindeki dil yetisinin gelişmesini sağlayan uzlaşımlar bütünüdür. Başka bir deyişle, o dilin, insanların doğal dilleri kullanarak anlaşma yetisi anlamında dil yetisinin sosyal bir boyutu olduğunu savunur. Çünkü ona göre, dil yetisinin bireylerce kullanılabilmesini sağlayan şey, toplumun benimsediği zorunlu, anlaşma ürünü kurallar bütünüdür. Bireyler, bir sistem meydana getiren bu kuralları belleklerine bütünüyle pasif bir biçimde aktarırlar. Bireyin bilincinde eksik bir biçimde var olan dilin eksiksiz olarak bulunduğu yer, toplumun bilincidir. Söz ise, dilin bireysel olan yanını gösterir. Başka bir deyişle, söz kullanımda olan dildir, her gün durumların yeni tanımlarının yaratıldığı dilsel değişme ve gelişme yeridir.

Konuşma yetisi her insanda vardır, bütün insanlar konuşur. Ancak bu yetinin bütün insanlarda ortak olmasına rağmen sosyal, sosyolojik ve etnik ve antropolojik koşulların farklı oluşundan dolayı insanlar tek bir dil kullanmazlar. Farklı toplumlarda farklı lisanlar konuşulur. Günümüz dil felsefesinde dil terimi farklı iki anlamda kullanılmaktadır. İlk olarak dil, bir dilin gramerini ve söyleyiş tarzını bilmek ve ikinci olarak bir insanın doğuştan getirdiği konuşma kabiliyet ve yetisi (Cevizci, Felsefe Sözlüğü).

Çağdaş felsefe dilin neliği sorusuna "ruhun bir faaliyeti" diye cevap vermektedir. Konuşma kabiliyeti dilin ruhla bağlantısı olarak açıklarken belli bir dili konuşma sosyal, kültürel ve antropolojik ilişkilerle açıklanır. Şu halde aklın bir ürünü olan dil evrensel anlamda tek iken farklı ses ve syntax yapılarına sahip diller, düşünceler gibi çok ve çeşitlidir.

Babanzade'den bir alıntının konuya yakınlaşmamıza katkısı olacaktır:

"Lügat nasıl tekevvün etti meselesi, mebde-i lügat ıstılahi midir yani uyuşarak mı vaz'edilmiştir yoksa tevkifi midir, yani Hak Teâlâ'nın insanları meani-yi elfaza vakıf kılmasıyla mı öğrenilmiştir mesele-i meşhuresidir. Mebde-i lügat

---

dilin syntaxı o dilin grameridir veya söylenenin anlamlı bir bütün (cümle) olabilmesi için seçilecek yolu gösterir. Semantik, geleneksel bölümlemeye göre semiotikin üç dalından biri olan semantik sözcüklerin anlamı, anlam yüküyle ve sembolün, o sembolün sembolü olduğu varlıkla ilişkisi gibi konularla ilgilenir. Semantikin gerektirdiği formel dilde bir sözcük hakkında yorum yapıldığı veya o sözcük karşılığı olarak bir "model" tespit edildiği zaman semantikin koşulu yerine getirilmiş olur. Semantikin ilgilendiği daha ziyade dildeki kategoriler ve kategoriler arası ilişkilerdir. Pragmatik, bir dili kullanan ile o kullananın kullandığı sembol arasında ne gibi bir ilişki vardır? Doğru konuşmayı tespit eden ilkeleri belirleyen -koyan mı yoksa- disiplin genel pragmatik diye anılır. Uygulamalı veya pratik pragmatik özel konuşma çeşitlerinin sınırlı yasalarıyla ilgilenir.

ıstılahidir diyenler, "Sahib-i tevkıf olan Zat-ı ecell u alanın lafzı, bir ıstılah-ı sabık ile muhatabca maruf olmadıkça tevkıf etmesine imkan yoktur. Ve tevkıfın manası anlaşılmaz" diyorlar. Tevkifidir diyenler de "ıstılah ancak hitap ile, çağırışmakla, vaz-ı ümmete davetle tamam olabilir. Bu ise ıstılah içün toplaşmadan evvel maruf bir lafız olmadıkça mümkün olmaz" diyorlar. Bir üçüncü fırka da "lügatin tenbihe ve ıstılaha ba'is olmaya kifayet eden miktarı tevkıfi, ötesi ıstılahidir" diyerek ikisi ortası bir re'yde bulunmuşlar ise de bu mezahibin hiçbirini kat' suretiyle kabule delalet eder delil-i akli ve nakli yoktur. Bugünkü felasifenin hall-i mesele hususunda ne kadar yol aldıkları metnin mütalaasından anlaşılacaktır. Vikont Louis de Bonald'ın nazariyesi amme-i mütekellimin ile cumhur-ı fukahanın, "lügat tevkifidir yani Hak Teâlâ'nın bildirmesi, vakıf kılması ile malum olur" nazariyesine muvafıktır. Bunların delil-i naklisi "Allah, Âdem'e bütün isimleri talim eyledi" (Bakara 2/31) ayet-i kerimesidir. "Lugat ıstılahidir yani insanlar beyninde uyuşma neticesi olarak manaları malum olmuştur" nazariyesi ise Mutezile fırkası ile bazı fukahanın reyidir" (Babanzade, 2001, s. 274-75).

Ernst Cassirer'in (2005) ifade ettiği üzere, dilin doğası ve kökeni hakkındaki araştırmalar varlığın kökeni ve özü ile ilişkili araştırmalar kadar eskidir.

Antik Yunan'da Platon'dan önce Demokritos dilin doğuşu konusuyla ilgilenmiştir. Demokritos'ta insanın sesleri eklemleme yeteneğinden söz edilir. Demokritos'tan sonra Epikuros ve Lukretius da aynı görüşü paylaşırlar (Weber, Felsefe Tarihi). Yunan felsefesinde varlık konusu ele alındığında varlık üzerine konuşulurken kullanılan ifadeler de araştırma değilse bile tartışma konusu olmuş "Ad nedir?", "Anlam nedir?", "Anlam" ile o anlamın anlamı olduğu şey karşısında durumu tartışma konusu olmuştur.

Platon ilginç bir şekilde dilin mahiyeti ve ortaya çıkışı konusuna müstakil bir eser hasretmiş fakat kendisi bu problemi bir problem olarak görmemiştir. Platon "dil" karşılığı veya "dil"e karşılık olmak üzere üç kelime kullanmıştır. 1. "Glotta", ağızdan çıkan sesler. 2. Diğer insanlarla iletişim kurma yeteneği anlamına "phone". 3. "Dialektos", konuşma ya da "eklemlenmiş ses".

Dilin kökeni gibi ilginç bir konunun ele alındığı *Cratylos* diyalogu Socrates, Hermogenes ve Kratylos arasında geçer. Kratylos'a göre her nesne için doğru bir adlandırma vardır. Oysa Hermogenes'e göre adların doğruluğu uzlaşmaya ve sözleşmeye bağlıdır. Sokrates ise konunun zor olduğunu çözümü kendisinin de bilmediğini, ancak adın, nesnenin özünü yansıtmasının doğru olacağını savunur. Kratylos, eğer adlar gerçek adlarsa tümü doğrudur, yanlıştan söz etmek olanaksızdır. Fakat Sokrates, resim sanatında olduğu gibi dildeki adlandırmada yanlışlığın olabileceğini savunur ve bu yanlışlık cümlelere kadar uzanabilir.

Aristoteles bir ad ile o adın gösterdiği veya sesi olduğu varlık arasındaki ilişki konusunu gündeme getirmişti. Aristoteles dilin doğuşu meselesini toplumsal bir

konu kabul eder. *Politika*'sında insanların toplum halinde yaşamaya başladığı zamandan beri dili kullandıklarını söyler ve insanları öteki canlılardan ayıran özelliğin insanların konuşma yetisi olduğunu söyler (*Politika* I. Kitap 2. Bölüm).

Aristoteles, "doğa" tarafından insanlara verilen konuşma yeteneğinin en önemli işlevinin insanlar arasında iletişim sağlamak olduğu görüşündedir.

Antik dünyada "adlandırma" denince akla hemen Sofistler gelir ki adın varlıktan daha önemli olduğunu uygun bir şekilde ileri sürerler, adın fonksiyonu söz konusu olduğunda rasyonalist temayüllü kimselerin ileri sürdüğü gibi adların varlığın "öz"ünü gösterdiğini söylemezler, çünkü öz diye bir şey yoktur. Neticeten adlar nesnenin doğasını göstermek için değil insanlarda duygular uyandırmak ve onları harekete geçirmek için kullanılırlar, sadece bu işe yararlar. Dil "öz" ve öz gibi şeylerin varlığını göstermek için değil pratik kullanımı için yani iletişim için vardır.

Antik çağda iki görüşten söz edebiliriz:

1. Pythagoras'ın savunduğu, adların adı oldukları nesnelerin özünü sesler aracılığıyla taklit ederek yansıttığını ileri süren Doğalcı görüş.

2. Demokritus'un savunduğu "uzlaşma" görüşü: Adlar nesnelere insanlar tarafından verilir. Tesadüfidir. Uzlaşmaya dayanırlar.

Platon bu probleme müstakıl bir diyalog hasretmiştir (Copleston, 1993, s. 128) Platon'un dilin kökeni ve oluşumunu kendine konu alan bu diyalogu dört ana soru etrafında döner: 1. Adların işlevi nedir? 2. Ad ile adlandırılan arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır? 3. Bir şeyin, bir varlığın doğru adlandırılıp adlandırılmadığını nasıl biliriz? Bir nesnenin birden fazla doğru adı var mıdır? 4. Adın ilk defa verilmesi nasıl olmuştur sorusuna gelince, denebilir ki bir nesneye o adı ilk defa veren insan değil, insan-üstü bir güçtür.

Aristoteles bu gibi konulara ve bu gibi sözlere pek itibar ve iltifat etmez. Ad, parçaları ayrı ayrı anlamlı olmayan, (mesela "güvercin"in "gü"sünün, veya "ver"inin "güvercin" adlı kuşla bir anlam ilişkisi yoktur); gramerdeki fiil gibi zamanla da ilişkisi olmayan uylaşımsal bir anlama sahip, anlamlı bir sestir. Aristo, Platon'un "doğal uygun ad"ına karşıdır. Ad sadece bir simgedir Aristoteles için.

Geçerken, "by the way" söyleyelim ki Aristo'dan sonra aynı dolaylı yaklaşım İslam dünyasında da söz konusudur. İslam dünyasına has ilimler olan Kur'an, Tefsir, Hadis gibi ilimlerin ortaya çıkması bu disiplinlere hazırlık olmak üzere dile ayrı bir önem verilmesine sebep olmuştur. Abbasi halifelerinin başlattığı sadece İslam dünyası için değil dünya kültürü için önem taşıyan kurum olarak önemli ve bir "anlam"ı olan Beytu'l-Hikme olgusunun (Sayılı, 2002) belki normal bir sonucu "tercüme" faaliyeti ile "kültürlü" dünya ile karşılaşan, hatta "kar-

şılaşıveren" (Sarton, Introduction to the History of Science) İslam dünyası kültür ve medeniyetinde bir canlılık ve hareket başladı. Kabaca dokuzuncu yüzyılda görülen bu genel kıpırtı ile paralel olarak dilbilimle ilgili denebilecek birtakım dilsel problemler ve bu belli belirsiz problemlere cevaplar göründü. Yavaş yavaş bir disiplin bazı disiplinlerin de katkısı ve zorlamasıyla oluşuyordu. Kutsal kitap Kur'an'ı daha iyi anlama arzu ve daha uygun yorumlama çabaları dille ilgili problemlerin ve dilin problem olarak ele alınmasına sebep olmuş ve bu hareketi teşvik etmiştir. Bu oluşumlara ek olarak farklı kültürleri tanıma ve anlama saikı da eklenince verimli bir faaliyet başladı ve motivi ne olursa olsun ortaya bir veya birtakım ürünler çıktı.

İslam dünyasında dil ile ilgili araştırmaların ilgi alanı içinde hem pratik hem teorik konular bulunuyordu: Meramını düzgün ifade etme, lafızları toplayıp sınıflandırma, anlam ve lafızın mahiyeti ve anlam ve lafız ilişkisi, kelime bilgisi, etymoloji, syntax, nahiv, kelime türetme, beyan, bedi', aruz … gibi konular bulunuyordu. Bazı dil araştırmacıları edebiyatı da dilbilim içine dâhil etmişlerdir. Başlangıçta dil üzerine çalışmalar kelime yapısı ve kelimenin cümle içindeki yeri ve fonksiyonu gibi konularla sınırlı iken iken daha sonra diller doğru düşünme sanatı gibi konuları da içine almaya başlamış ve giderek anlamın sınırlarını belirlemek ve delalet konusunu, yani kelimenin varlığa işaretinin imkan ve koşullarını tartışır olmuş ve mesela bunu özel olarak konu edinen "beyan" ilmi ortaya çıkmıştır.

8-9. yüzyıllarda Basra'da, Kufe'de ve Bağdat'ta Arap dilini kendilerine konu edinen dil okulları -"kuruldu"dan ziyade "oluştu" demek lazım- oluştu. İslam dünyasında, özellikle Arap dünyasında, Arap dili için tarihsel birtakım işlevleri yerine getirmiş olan bu okullardan adları yaygın bir şekilde bilinen ikisinde, Basra dil okulu ve Kufe dil okulunda Arap dilinin kurallarını tespit etmeye çalışan dil bilginleri, raviler, şair ve edebiyatçılar toplanmıştır. Önce Basra dil okulu kurulmuş, yaklaşık yüz yıl sonra ikinci bir dil okulu, Basra okuluna rakip Kufe dil okulu kurulmuştur.

Basra okulu kurucuları Sibeveyh (öl. 796) ve hocası Halil b. Ahmetdir (öl. 791). Bu okul, mantığı gramerin aleti kabul etmesi yüzünden "Ehlu'l-Mantık" diye anılıyordu.

Birçok dilbilimci, dile felsefi yönden yaklaşmışlar ve dilin kökeni, varlıklara ad verme, adlandırma (tesmiye), dil ve doğruluk, dil ve varlık gibi konularla ilgilenmişlerdir. Sirafi, Kisai (804), İbn Cinni (1001) ve Ebu Hayyan Tevhidi gibi. Dilci ve filozof Ebu Hamza Isfahani (öl. 971) Kufe dilcilerini "Felasife Nahviyyun" ("Dilci Filozoflar") diye adlandırır.

Araplardan sadece bedevi olanların dilini esas alan (hüccet, delil, kanıt, dayanak) Basra okulu ile farklı millet ve dinlerden insanların bir arada bulunduğu şehir olgusunu esas alan Kufe okulu arasında dil konularında ve dil anlayışında esaslı

ihtilaflar bulunuyordu.

Basra okulu mantıksal temelli bir dil kurmayı, düşünce ve varlığı dille çözümlemeyi düşündükleri için dilde biçim ve mantığa ağırlık vermişlerdi. Lafız ve anlamdan hangisinin önemli olduğu, varlıkları adlandırmanın vaz'i mi, tabii mi olduğu ile ilgilendiler.

Kufe okulu dile daha ziyade dilbilimsel açıdan bakmış, Plato ve Yeni Pythagorasçılık ve Yahudi Kabalizminin etkisiyle "gizli" anlamlara ("Batıni") temayül göstermiş ve giderek symbolisme oradan da hurufiliğe ulaşmışlardır. Basra okulunun dil anlayışında mantık kuralları öne çıktığı halde, Kufe okulu daha ziyade "tinsel" olan bir dil anlayışı ve tinsel bir dil felsefesi geliştirmiştir.

Halife Me'mun (830) tarafından Beytu'l-Hıkme'nin kurulmasıyla başlayan ve gittikçe hızlanan tercüme faaliyetinin temin ettiği metinler, metin karşılaştırma faaliyetini davet etmiş ve çevrilen metin (Yunanca) ve çeviri metin (Arapça) arasında bir fark olup olmadığı, hangisinin "asıl" olduğu, bir tercih söz konusu olur ise hangisinin tercih edileceği problemi ve daha esaslı problem olan çevrilen metnin mantığı ile çeviri metnin mantığı farklı mıdır ve bunlar arasında bir karşılaştırma yapılabilecek midir? Yani varsa, Arap mantığı ile Yunan mantığından hangisi "muraccah"dır?

Süryani mütercim ve mantıkçı Matta b. Yunus ile Arap dilbilimci, kelamcı ve fıkıh bilgini Sirafi arasında 932 yılında yapılmış olan meşhur "munazara" ("tartışma") birtakım neticeler doğurmuştur. Bu tartışma Yunan'ın mantığı ile Arab'ın "tertib"ini karşı karşıya getirmiştir. Fârâbî'nin mantık hocasıyla dil hocası arasında geçen bu tartışma Fârâbî üstünde etkili olmuş, onun dil anlayışını etkilemiştir.

İslam dünyasında dilin kaynağı ile ilgili başlıca iki görüş hâkimdir. İbn Faris (1005) dilin Tanrı tarafından vahiyle insana gelmiş olduğu görüşündedir. Onun bu görüşüne İbn Abbas, Eş'ari ve İbn Furek katılır.

İbn Cinni, dilin kaynağı konusunun "derin mevzu" olduğunu beyanla Bakara Suresi 31. ayetin bu konuda delil olamayacağını ileri sürer, dolayısıyla dilin insanların uzlaşmasıyla ortaya koydukları bir sistem olduğunda karar kılar. Ebu Haşim ve Mu'tezile'den bazı düşünürler dilin insan kaynaklı olduğu fikrindedirler.

Fahri Razi'nin (öl. 1209) zikrettiği üçüncü bir görüş ilginç sayılabilir: Dilin başlangıcı Tanrı kaynaklıdır, kalan kısmı insanların uylaşımı iledir. Ebu İshak Isferayini (öl. 1021) bu üçüncü görüştedir.

Onuncu yüzyıl İslam dünyasında diğer kültürel faaliyetler yanında dilin kökeni hakkında da tartışmaların yapıldığı ve bu konuda birçok görüşün oluştuğu bir zaman dilimidir. Fârâbî eserleriyle bu oluşuma bir hayli eserle ve özellikle dil ve mantık problemlerine öncelikli olmak üzere yer veren eserlerle katılır. Dil ve

mantıkla ilgili eserler onun biyografilerinde epeyce yer işgal eder.

Fârâbî mantık ve dil karşılaştırması yapar ve şöyle der: Gramer yalnız bir kavmin diline münhasır olduğu halde mantık bütün beşeriyete aittir.

Bilimlerin sayımının yapıldığı *İhsau'l-Ulum'*da Fârâbî dilbilim ve mantıktan söz ediyor ve *Kitabu Ara-i Ehl-i Medineti'l-Fazıla* adlı eserinde "adlandırma" vesilesiyle dil felsefesine temas ediyor. *İlimlerin Sayımı'*ında Dilbilimi "Dil Bahsi ve Kısımları" başlığı altında uzun uzun konu eder.

Dil ilmini ilimleri sınıflandırırken ilk sıraya yerleştiren Fârâbî, ikinci sıraya mantık ilmini koymuştur. Bu sıra bir şey demek olabilir mi bilemiyoruz. Ancak Fârâbî'nin *İlimlerin Sayımı'*ndaki dil ilimleri tasnifi bizim için anlamlı ve aydınlatıcı ve bizim için önemlidir. Şöyle ki, İsviçreli dilci Saussure'ün yaptığı, Fârâbî'nin sözcükleriyle söyleyecek olursak "lisan-lügat" ayırımını Fârâbî'de buluyoruz. "Mantık sanatının akla ve akılsallara nispeti, nahiv sanatının dile ve sözlere nispeti gibidir. .. Nahiv ilmi herhangi bir topluluğun sözlerine has olan kanunları verir ve bu topluluğun sözleri ile başkasının sözlerinde "ortak" olan şeyleri ise ortak olmaları bakımından değil, sözü edilen nahiv ilminin kendisi için yapıldığı özel dilde mevcut olması bakımından inceler. Mantık ise sözlerle ilgili olarak koyduğu kural ve kaidelerde sadece toplulukların dillerinde **ortak** olan sözlerin kanunlarını verir. Herhangi bir topluluğun sözlerine has olan şeyleri nitelemez (Olguner, 1999, s. 57). Fârâbî'ye göre dil ile mantık arasındaki fark, dilin, o dili konuşan milletle sınırlı bulunması, mantığın ise insanlık kadar geniş olmasıdır.

Fârâbî'nin dil felsefesinin temellerine bakılacak olursa rahatlıkla görülebilir ki onun dil felsefesinin temelinde klasik Yunan ve İslam düşüncesi bulunmaktadır. Fârâbî, **background**unu İslam düşüncesinin oluşturduğu bir düşünce atmosferinde yetişmiş bir mütefekkirdir. Buna ek bir özellik olarak Fârâbî, Aristoteles'i en iyi anlayan ve çözümleyen düşünürlerden biri olarak temayüz etmiş en iyi Aristo "şarih"idir. Bunlara ek Yeni Platonculuğu iyi bilir ve din ile felsefeyi uzlaştırmak isteyen, bunun için çaba gösteren bir filozoftur.

Fârâbî İslam medeniyetinin ortak dili Arapça'nın felsefi bir seviye kazanmasında, felsefi terimlerin yerleşmesinde, kısacası Arap dilinin felsefe dili olmasında önemli katkısı olan biridir.

Aristoteles'ten farklı ve ona aykırı olarak Fârâbî evrenle teması olan bir Tanrı'dan söz eder. Felsefi bir evren tasarlamaya, var olanları rasyonel olarak açıklamaya çalışır. Arap dilinin felsefe dili olması için "ustukus" gibi "heyula" veya "hule" gibi sözcüklerin Arapçalaştırılması veya onlar yerine kelime icat edilmesi gerektiğini ifade eder. Bu da iki aşamada yapılabilir: Kelimeleri anlamlarla ilişkisini belirterek, yani onlara anlam yükleyerek, ikincisi, bu anlamlara delalet eden söz-

cükleri derleyip onları felsefe ıstılahı haline getirmek, yani kullanmaktır.

Arap dilinde "lisan" sözcüğü "dil" anlamını ifade eden terimlerden biridir. Sözlük anlamı hem konuşma organı hem de konuşulan dildir (Lisanu'l-Arab, s. 4029-30). Kur'an'da "lisan" sözcüğü yirmi beş yerde geçer. Fârâbî "lisan" sözcüğünü "konuşulan dil" anlamına kullanmaktadır. Dil onun için mükemmel toplumların işaretlerindendir. Bir şehir diğer bir şehirden dili ile de ayrılır. "Lisan" kelimesini Fârâbî halkın konuştuğu dil anlamına kullanır. İlimleri tasnifinde, dil ilimlerini özel bir anlamı yoksa da ilk sıraya koyar.

Dilbilgisi, dillerdeki lafızları yapı bakımından, delalet bakımından, anlam bakımından, birleşme bakımından inceleyen genel bir disiplindir. Arap ve Yunan nahivcilerinin (nahivci; nahivi inceleyen; nahiv kelime türetme filan değil, bir lafzın cümle içindeki yeri demektir, nahivci kelimenin cümle içindeki durumuna bakar kelimeye bakar) görüş ayrılıklarından bahsederken, Her dilin nahiv ilmi yalnızca o dile ait olan şeyleri araştırır. Bu dilin başka bir dille ortak olduğu şeyi ise "ortak" olması bakımından değil farklı olması, ayrı olması bakımından inceler.

"Lügat" sözcüğü bizim anladığımız anlamda Kur'an'da geçmez. "Lügat" sözcüğü kök anlamında "hükümsüz ve boş söz söylemek", "faydasız konuşmak", "konuştuğunda hata yapmak" anlamlarını ifade eder. Ayrıca "konuşmak", "kelime", "ifade", "tabir", "sözlük" ve "şive" anlamları da vardır.

Bağdat okulunun kurucusu İbn Cinni lugatı, dili, "her toplumun maksatlarını ifade ettikleri sesler" olarak tarif eder. Cinni'den önce dili tarif eden olmamıştır. Ne İbn Faris, ne Sealibi dili tarif etmişlerdir.

Dil ve lisan ayırımı yapan Fârâbî daha ziyade "lügat" sözcüğünü kullanır. *Kitabu'l- Huruf'*un "Bir Toplum Dilinin Kökeni" adlı alt başlığı altında harflerin ve lafızların ortaya çıkışından, yani dilin kökeninden söz eder. Konuşma kabiliyeti ile harfler, onlardan lafızlar, lafızlardan oluşan sözlerle dil inşa edilir. Toplumların kendi konuştukları dile alıştıkları için kendi kullandıkları dışındaki her lafız ve söz kendilerine yabancı gelir. Bir toplumun dilini o anda yaşayan kuşaktan önceki kuşak hazırlar, kurar ve koyar; şu anda o dili kullanan kuşak da o dili geliştirerek sürdürür. Bu kullanılan lafızlar o toplumun dilidir. Fârâbî burada dilin kökeni problemiyle uğraşırken lügat ile lisan'ın farklı entityler olduğu fikrini ortaya atar.

Söz-Kelam-Nutuk

Söz

Söz (kavl) "bir şey söylemek", "birinin adına söz uydurmak", "dedikodu yap-

mak", "dil ile söylenen söz", "boş söz", "kanaat", "ilham", "işaret etmek", "söz", "ifade" gibi anlamları vardır.

Fârâbî'ye göre söz (kavl), lafız, delalet ve seslerden oluşan en yetkin anlam birimidir. O ruhtaki düşünceleri anlatan söze konuşma adını verir. Fârâbî bileşik lafızları ad, kelime ve harf olarak sınıflandırır ve bu lafızların bütününe "kavl" adını verir. Ayrıca sözü cezimli, emir, istek, dua ve ünlem olarak kısımlara ayırır. "Cezimli söz" doğru veya yanlış olabilen sözdür (Türker-Küyel, *Aristo ve Fârâbî'de Varlık ve Düşünce Öğretileri*, s. 78).

Arapçanın felsefi dil haline gelmesinde katkısı olan Fârâbî "makul" terimini "kategori" anlamına kullanır. Şöyle der: Bir lafızla gösterilen nesnenin anlamını "kategori" diye adlandırırız. Yunan felsefesinde "kategori" sözcüğünü ilk defa kullanan ilk filozof Aristoteles idi. Aristo kategorileri cüz'ilerin tasvir edilmesinde başvurulan on genel varlık kalıbını yani cinsleri ifade etmek için kullanır.

Aristoteles metafiziğinin temel iddiası varlığın varlık olarak bilinebileceği ve bu bilginin başkalarına da geçirilebileceği görüşüdür. "Kategoriler varlığı, dili ve bilgiyi bir araya getiren kavramlardır. Bu nedenle kategorilerin ontolojik, epistemolojik ve logico-linguistik nitelikte oldukları söylenebilir."

Bu söylenenlerin sonurgusu olarak diyebiliriz ki varlık dille ifade edilebilir. Aristoteles *Kategoriler'*ini dış dünya, düşünce ve dil arasındaki uyuma ayırmıştır. İslam dünyasında Nahivciler Aristo kategorileri yerine dilsel birtakım önerilerde bulunmuşlardı, -Sirafi-Matta tartışması,-. fakat bu iki kategorinin örtüşmediği kolaylıkla görülebilir.

Kindi *İlk Felsefe* adlı eserinde "varlık"ın ne olduğunu anlatır. Kindi'ye göre kategoriler varlığı dilde sınırlandırarak ifade ederler (Resail, s.).

Kelam

Arap dilinde "ke-le-me" üçlü kökünden gelir. "Yaralamak," "birine hitap etmek," "kelime", "söz," "şiir", "Allah'ın sözü", "dil", "anlatım", "ifade etmek" gibi anlamları vardır (Topaloğlu,).

Basra okulundan Sibeveyh tamamıyla anlamlı seslerden oluşan sözleri "kelam" olarak tanımlar.

İbn Cinni "kelam" ile "kavl" arasında ayırım yapar: Kelam kendi başına anlam ifade eden lafızdır. "Kavl" tam veya eksik her lafızdır. Her "kelam" "kavl"dir ama her "kavl" "kelam" değildir.

Fârâbî "kelam"ı daha çok dinsel alandan söz ederken kullanır. Ona göre Peygamber'in melek vasıtasıyla aldığı vahiy "gerçek söz"dür. "Kelam" terimini "vahiy"

anlamında kullanmıştır. Fârâbî (İlimlerin Sayımı, s. 97) ayrıca "ilmu'l-kelam"-dan da söz eder. "Kelam ilmi .. belli inanç ve fiilleri muzaffer kılmaya ve bu fiiller ve inançlara aykırı olan her şeyi sözle çürütmeye muktedir kılan yetidir." Zaman olarak felsefe ve dinden sonra gelen kelam ilmi dinin savunmasını yapmak için söz sanatlarını kullanır.

Nutuk

Nutuk'un anlamları içinde, "söylemek", "konuşmak", "ses çıkarmak", "açık ve anlaşılır bir şekilde konuşmak" ve "söz" bulunmaktadır. Yunan dilinde karşılığı "logos"tur, "akıl", "düşünce", "düşünme yetisi", "akıl yürütme", "yasa", "evren yasası", "bilgi", "nazariye", "kelam", "söz" gibi anlamlara gelir (İsmail Fenni, s. 401). Bu sözcük, iç ve dış konuşmayı ve düşünme melekesini ifade eder. "Logike", "logos"un Arapçada … karşılığı "na-ta-ka"dır. Kur'an'da Hz. Süleyman'a atfedilerek "ifade tarzı" anlamında kullanılmıştır (161 Goichon).

Evrendeki değişiklilerin kendisine göre gerçekleştiği yasa anlamına Herakleitos'la felsefe *literatürüne* giren "logos"la insandaki akıl ve yasalı değişmeyi ifade etmek üzere kullanılmıştır. Platon *Phaidon'*da "bildiğini açıklayabilme yetisi", *Theaetetus'*da kanaatin (doxa) bilgi olabilmesi için gereken delil veya açıklama, yani "doğru akıl yürütme" anlamında kullanılmıştır.

Aristoteles'te "logos"u genellikle bağlam belirler (context). Total olarak bakabilirsek "düşünme yetisi", "konuşma", "şeyin zihindeki özü", "bir şeyi ifade eden tanım", "bir şeyin formu", "oran", "kavram" anlamlarını yüklenir. Mantıksal ve ontolojik anlamları da bulunan "logos", "hem düşüncenin konusunun kendisi, şeyin iç düzeni, özüdür, hem de onun tek bir kelimeye sıkıştırılmış akılsal ifadesidir" (165 Aristo, Metaphysics).

Logos nazariyesini şekillendiren filozof sayılan Stoalı filozof Zenon logosu "akılsallığı yönlendiren Tanrısal güç," değişmenin özünü tanıyan akıl ilkesi anlamında kullanmıştır. Dil ile düşünce arasındaki bağlılığa dikkat çeken Zenon'u takip eden Stoalı filozoflar logosu "iç logos" ve "dış logos" diye ayırarak hem düşünce ile dil arasındaki uyuma hem de ayrılığa işaret etmişlerdir.

Fârâbî merkeze Tanrı'yı koyduğu varlık hiyerarşisinde varlıkları insan, hayvan, melek ve cin olarak dört tabaka halinde tasnif eder ve varlıkların yetilerinden söz eder. Kendisini algılayabilen "Nefs-i Natika" sahibi olduğu için insan hayvan-ı natıktır ve birçok yetiye sahiptir: Besleyici yeti (kuvva gaziya), Duyum yetisi (kuvva hasse), Arzu yetisi (kuvva niza), Tahayyül etme yetisi (kuvva tahayyuliya). Son olarak insanda düşünme gücü (kuvva natıka) ortaya çıkar ki bu güçle akıllar ma'kulatı bilme imkanına kavuşur. Güzelle çirkini bu yeti ile ayırır; ilimleri ve sanatları bu yeti ile elde eder. İnsana insan özelliği kazandıran bu "nefs-i natıka"dır.

Fârâbî, Platon, Aristoteles ve Stoalıların "logos" öğretilerinin etkisi altında bu üç düşüncenin sentezi ile ruhun en yüksek yetisi olan "kuvva natıka" fikrine ulaşır. Kudema'nın "nutuk" terimine verdiği anlamlardan söz ettikten sonra kendisinin verdiği anlamı belirler: İnsanda kavramanın, kavrayışın meydana gelmesine vasıta olan şeye "nutk" adını vermek ta "eskiler"den beri adet olmuştur. Bazan konuşmaya ve dil ile ifade etmeye de "nutk" adı verilir. Eskilere göre bu kelime her iki anlama da gelir.

Fârâbî *İhsa'*da "nutk", "kavl" ve "kıyas" terimleri arasındaki farka dikkati çeker. Eskiler tarafından üç anlamda kullanılır: 1. Sesle dışlaşan söz, 2. Ruhta bulunan söz; 3. İnsanın sahip olduğu ruh kuvveti.

Nutuk terimi Fârâbî'ye göre aklın zatına da delalet eder.

İhvan-ı Safa "nutk"u lafzi ve fikri olmak üzere ikiye ayırır.

"Lafız" sözlükte "atmak", "telaffuz etmek", "söylemek", "ağızdan çıkan ses", "ağızda olan şeyi atmak", "konuşmak" anlamlarına gelir.

Fârâbî lafzı "ağızdan çıkan ses" olarak tarif eder. Ağızdan çıkan sesler önce "zihindeki izler"i veya kavramları doğrudan doğruya gösterir. Daha sonra ise zihindeki izler vasıtasıyla veya kavramlar vasıtasıyla kavramların ortaya çıkmasına sebep olan duyusalları gösterir. Lafızların kavramlara delaleti uzlaşım yoluyla olduğundan, lafızlar her millette müşterek değildir. Her milletin yazılarının çeşit çeşit olması gibi lafızları da farklıdır. .. çünkü lafızlar milletler için, tıpkı fiiller için kanunlar konulması gibi sonradan konulmuştur. Fârâbî anlamlı lafızları üçe ayırır: Ad, fiil ve ad ve fiilden yapılan bileşim.

Bir başka tasnifte de lafızları müfred ve mürekkeb olmak üzere ikiye ayırır: Müfret lafızlara "kavl" der.

Dilin Kökeni ve Adlandırma

Fârâbî *Kitabu'l-Huruf'*da dilin kök ve kökenlerini araştırmaya başlamadan önce ilimlerin, sanatların ve dinin ortaya çıkışını ve bu disiplinlerin birbirleriyle ilişkilerini ve birbirlerine göre durumlarını ortaya koyar ve felsefecilerin bu alanda söz sahibi olduklarını vurgular. Böylece dilin kökeni hakkında dinin açıklamaları yerine felsefenin izahlarının geçerli olması gerektiğini göstermek ister.

Fârâbî, burhani delilleri kullanan felsefecilerin görüşlerini kesin bilgi kabul eder. Dilin bir defalık ansal bir oluşum olmadığını, tedrici olarak ortaya çıktığını kabul eder. Dil, isteklerin genişlemesi ve ihtiyaçların artmasıyla gelişir ve büyür. *Kitabu'l-Huruf*'ta "Lafızların Oluşumu" başlığı altında avamın havastan önce geldiğine dikkat çeker. (…)

Aynı coğrafi bölgede yaşayan insanların kabiliyet ve istidatlarındaki fıtrilik gibi alem bilgi ve tasavvurları aynıdır.

Plato ve Aristoteles gibi Fârâbî de dilin iletişim ve bildirişim ihtiyacından dolayı geliştiği düşüncesindedir. İnsan önce içindekini (damir, zamir) bildirmek için işaret kullanmıştır daha sonra düşüncesini sesle ifade etmiştir.

Konuşma

Dilde işaret dilinden sonraki aşama seslendirme aşamasıdır (sesletim, tasvit). Bu aşamada insan bir ve aynı nesneye işaret etmek için,

Aynı sesi kullanır, bu nesneye işaret etmek için başka bir ses kullanmaz. Böylece sesletim ya da söyleyiş, pronuntiation gerçekleşmiş olur. Dilin oluşumunda bir sonraki aşama sesler, alfabede harflerdir. Fârâbî harflerden lafızlara, lafızların oluşumuna geçer. Bu semboller önceleri belirli sayıda idiler. Daha sonra harfleri terkiple lafızları oluşturdular .. harfler ve lafızlar algılanabilirlere (mahsusat) dayanan makulatın, kavramların sembolleri oldu. Bu şekilde bir kısmı algılananları (duyumlananlar, mahsusat), bir kısmı da kavramları göstermek üzere çeşitli sesler ortaya çıktı.

Lafızlardan dilin oluşumuna toplumun ittifakı ile geçilir. Bir kimse bir ses veya lafzı kullanır; dinleyen aynı sesi taklit ederek kullanır. Böylece bu ses veya lafız yaygınlaşır ve dil oluşur.

Fârâbî dilin gelişiminin yedi aşamada olduğunu söyler:

1. Toplumun her bireyi dilin oluşumuna katkıda bulunur, doğadaki sesleri taklit eder.

2. Bir birey yeni bir lafız kurar.

3. Mevcut lafızlardan çıkarım yoluyla yeni lafızlar oluşturulur.

4. Duygu ve düşünce ifade etmek için anlamların köklerinden hareketle kelimeler türetilir.

5. Çıkarım ve deney yoluyla edinilen bilgileri ifade etmek için kelime oluşturulur.

6. “Tekne”de kullanılan aletlerin adları türetilir.

7. Bilim ve sanatlarda ıstılahi anlamlı kelimeler oluşturulur (Huruf 138-9).

Bir dilde adlardan sonra cümlelerin ve terkiplerin oluşturulma aşaması gelir. Anlamların taklidi ile kullanılan anlam üzerine gösterge yapılarak varlık alanındaki düzeni yansıtacak şekilde düzenlenir. Daha sonra anlamların benzerleri kabul görüp ittifakla ifade edilir. İttifak edilmeyenler için yeni kurallar konur. En son olarak külli anlamlar ve sanatlar ortaya çıkar ve böylece medeni toplumlar kurulmuş olur (h, 58).

Dil olgusunun dil olgusu olarak gerçekleşebilmesi için iletişim (communication) işlevini yerine getirmesi gerekir. Bu işlevin koşul olarak yerine gelebilmesi için "ortak bir işaretler sistemi"nin kabul edilmesi ve bu "kabul"de uylaşılmış veya uzlaşılmış olması gerekir. Bu da ortak kullanımda anlaşmakla mümkün olabilir. Bu kullanımın gerçekleşmesi için kelimeler sadece bir araçtır. Bunu sağlayacak olan toplumsal uzlaşmadır. Nihai olarak söyleyecek olursak Fârâbî'ye göre dil bir işaretler sistemidir. Kelimeler bu sistem içinde sadece araçtır. Dilin asıl amacı olan iletişimi sağlayabilmesi için kullanım üzerinde toplum bireylerinin uzlaşmasıyla mümkün olur.

Fârâbî'nin dilden kastı konuşma ile neyin nasıl dile getirilebildiğidir. Dile getirilecek olan varlık ve bilinçtir. Dile gelecek varlığın ve bilincin "suret"e bürünmesi ve başka bir bilince aktarılabilmesidir. Buradaki konuşmanın başka adı "nutk"dur. "Nutuk" terimi insanın makulleri idrak ettiği yetiye ve aynı zamanda nefste anlayış yoluyla var olan makullere de delalet etmektedir .. bu makullere "içten konuşma", bunların dil ile ifade edilmesine de "dıştan konuşma" denir ki, içten konuşma kendini dıştan konuşma ile dile getirmektedir (212 mubahaar.-far, s. 106). Fârâbî, adların nesnelere aynı toplumda yaşayan insanların ortak adlarda uzlaşmalar yoluyla verildiğini kabul eder. Bunu anlatmak için "tevatu'", "ıstılah", "teşyi'" ve "vaz'" terimlerini kullanır. Bu "possibility"yi toplum kullanırsa "tevatu'" ve "ıstılah" der, yönetici kullanırsa "teşri'" ve "vaz'" der (Huruf 139).

Ad, tek bir şeyi gösteren anlamlı bir sestir, zamanı göstermez, uzlaşımsaldır, parçalarının anlamı yoktur. Bir adın parçaları anlamlı değildir, cevher ve arazı bildirir. Ad cevher ve arazın formudur. Ancak olumsuzluk eki alırsa, "-değil" gibi, aşağı dereceden cevher ve araz elde edilir. "İnsan-değil" gibi. Fârâbî adları üç bölükte inceler: "müttefik adlar", "mutevatı adlar" ve "mutavassıt adlar". Bu tasnif Aristoteles'in tasnifine benzemektedir.

Daha sonra Fârâbî, Platon'un *Cratylos'*ta ele aldığı konuyu ele alır ve üç farklı görüşü irdeler: 1. Lafızların uzlaşma yoluyla oluşturulduğunu savunanlar; 2. Tabii olduğunu söyleyenler ve 3. Sanat aletleri gibi iradi olarak yapılan bir alet olduğunu ileri sürenler.

Şeylerin özünü bilmek akılın işidir. Akıl duyumlardan şeylerin özelliklerine nüfuz eder, o halde şeylerin adlarından özlerine nüfuz söz konusu değildir, yani adların bilinmesi özlerin bilinmesini gerektirmez. Fârâbî'nin adlandırma ile ilgili görüşlerini şöylece özetleyebiliriz: Adlar nesnelere insanlar tarafından tesadüfen veya benzetme yoluyla verilmiştir. Adlar nesnelerin doğalarını, yani özlerini yansıtmaz. Ancak bazı adlarda tabiilik vardır.. adların kullanılışında uzlaşma ve anlaşma mutlaka olmalıdır.

Son olarak, mahiyeti bilinmediğinden tanımı yapılamayan bir varlık olan Tanrı hakkında konuşurken "teşbihi bir dil" kullanılması vardır.

Fârâbî'nin dilin yapısına ilişkin görüşlerine bakacak olursak onun bu konuda 1. İnsan yetilerine, 2. Ses organlarına, 3. Delalet konusuna ve 4. Sözdizime yer verdiğini, sözdizimle ilgili olarak da "terkip", "te'lif" ve "tertip"ten söz ettiğini görürüz. Fârâbî'nin Modern Dil Felsefesinde, hatta felsefelerinde (çoğul kullanımla), önemli işleve sahip olan lafız-anlam, yazı-ses ve ses-lafız arasındaki "gösteren-gösterilen" ("dall-medlul") ilişkisinin alameti olan delalet konusunu gündeme getirmiş olduğuna işaretle, delalet konusunu muhtasar bir şekilde anlatan seçkin Fârâbî üstadımızın bir paragrafını hatırlayalım: "Yazı birincileyin ağızdan çıkan seslere, ikincileyin kavramlara delalet etmektedir. Ağızdan çıkan sesler ise birincileyin zihindeki izlere veya kavramlara, ikincileyin zihindeki izlerin veya kavramların duyusallarına delalet etmektedir. Bu suretle yazı ağızdan çıkan sese, ağızdan çıkan ses kavramlara veya zihindeki izlere, zihindeki izler ise kendilerinin örnekleri oldukları şeylere, yani objelere delalet etmektedir. Bu suretle Fârâbî'ye göre, yazı dile, dil düşünceye, düşünce ise objeye delalet etmiş olmaktadır (Mub s .78).

Toparlayacak olursak, bir onuncu yüzyıl düşünürü olan İslam dünyasının seçkin dünya ölçeğinde yüksek kıratlı düşünürü Fârâbî, kendisinin varlık ve bilgi öğretisi ile aynı doğrultuda olarak kendi dil felsefesini oluşturmuştur. Gördüğümüz üzere Basra ve Kufe dil okullarına mensup gramerciler arasında veya daha geniş tutarsak gramerciler ve filozoflar arasında sıkıntılı bir problem olan "Arap dili grameri ile Yunan mantığından hangisi doğru bilgiye ve saadete ulaştıran bir araç olarak kullanılabilir?" sorusu önemli ve meyvedar bir soruydu. Nitekim bu soru Fârâbî'nin dil felsefesini oluştururken onun için belirleyici bir faktör olmuştur. Fârâbî ne gramerden geçmiş ne de mantıktan geçmiştir. Grameri toplumun dilinin kural ve yasalarını araştıran bilim olarak, mantığı ise düşüncenin evrensel kurallarını veren bilim olarak betimlemiştir. Bir şeye daha dikkat çekmiş ve her bilgi alanının kendine ait terminolojisi bulunduğunu ve bu bağlamda felsefenin de kendi alanına ait terminolojisi bulunmasının gayet tabii olacağını filozofların terminolojisiyle başka alanların terminolojisini karıştırmamak gerekir.

Fârâbî, kıssadan hisse kabilinden, dilin gelişmesinin insanların zeka, bilgi ve kültür düzeyiyle ilişkili olduğunu beyanla şöyle der: Eğer toplumu oluşturanlar bilgi edinmeye meyilli değilseler ve yöneticiler de onlar gibiyse, dil gelişmeden ilk meydana geldiği şekliyle kalır. O toplumda bilim, sanat ve felsefenin varlığından söz edilemez.

KAYNAKÇA

Oxford Dictionary of Philosophy.

Aydın, M. *Türkler'in Felsefeye Katkıları*.

Babanzade (2001). İN, 407-08, İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak,* İstanbul: Dergah.

Blackburn, S. (2008). *Dictionary of Philosophy.* Oxford University Press.

Bolay, S. H. (2012). *Necati Öner'in Fikir Dünyası.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Cassirer, Ernst (2005). *Sembolik Formlar Felsefesi 1 Dil.* Çev. Milay Köktürk. Ankara: Hece.

Cevizci, A. *Felsefe Sözlüğü.*

Copleston (1993). *A History of Philosophy,* vol. I, Greece and Rome. New York: İmage Books.

Lalande, A. (1996). *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*. PUF. Paris.

Olguner, F. (1999) *Fârâbî*. Baskı. İstanbul: Ötüken.

Sarton, G. *Introduction to the History of Science.*

Sayılı, A. (2002). *Higher Education in Medieval İslam*. Ankara: Öncü.

Weber, A. *Felsefe Tarihi, Remzi Yay. Muhtelif baskılar.*

Türker, M. K. *Aristo ve Fârâbî'de Varlık ve Düşünce Öğretileri*.

Lisanu'l-Arab, cilt 5.

İhvan-ı Safâ. *Resail*

Fenni, İsmail.

Aristo. *Metaphysics*

Fârâbî. *Kitâbu'l-Huruf*

Fârâbî. *İlimlerin Sayımı*